

www.samengevat.nl

samen gevat }

vwo

geschiedenis

www.samengevat.nl

samen gevat }

VWO

geschiedenis

Yvonne Bouw
Ruud Serieze

Vormgeving:	Criterium, Arnhem
Cartografie:	Yde Bouma, Leusden
Opmaak:	PPMP Prepress, Wolvega
Omslagfoto:	www.shutterstock.com

Over ThiemeMeulenhoff

ThiemeMeulenhoff ontwikkelt zich van educatieve uitgeverij tot een learning design company. We brengen content, leerontwerp en technologie samen. Met onze groeiende expertise, ervaring en leeroplossingen zijn we een partner voor scholen bij het vernieuwen en verbeteren van onderwijs. Zo kunnen we samen beter recht doen aan de verschillen tussen lerenden en scholen en ervoor zorgen dat leren steeds persoonlijker, effectiever en efficiënter wordt.

Samen leren vernieuwen.

www.thiememeulenhoff.nl

ISBN 978 90 06 08047 6

Eerste druk, elfde oplage, 2019

© ThiemeMeulenhoff, Amersfoort, 2014

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voor-afgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 23 augustus 1985, Stbl. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie (PRO), Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp (www.stichting-pro.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) dient men zich tot de uitgever te wenden. Voor meer informatie over het gebruik van muziek, film en het maken van kopieën in het onderwijs zie www.auteursrechtenonderwijs.nl.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Deze uitgave is volledig CO₂-neutraal geproduceerd.

Het voor deze uitgave gebruikte papier is voorzien van het FSC®-keurmerk.

Dit betekent dat de bosbouw op een verantwoorde wijze heeft plaatsgevonden.

Voorwoord

Beste examenkandidaat,

Voor je ligt *Samengevat*, aangepast aan de exameneisen die vanaf 2017 van kracht zijn. In dit boek vind je de leerstof voor het centraal examen van vwo geschiedenis kort en systematisch weergegeven. Deze samenvatting stelt je in staat om in korte tijd grote hoeveelheden stof te herhalen en te overzien. Hoofd- en bijzaken worden onderscheiden, waardoor je inzicht krijgt in de grote lijn van de stof en in de samenhang tussen de verschillende onderwerpen.

Met *Samengevat* bereid je je zelfstandig voor op het examen. De onderwerpen voor het centraal examen geschiedenis die hierin zijn opgenomen, bevatten veel basisstof die ook in schoolexamens aan de orde komt.

Gecombineerd met de *Examenbundel* vwo geschiedenis vormt deze *Samengevat* de beste voorbereiding op je examen. De theorie vind je in *Samengevat* en je oefent met de opgaven uit de *Examenbundel*!

Samengevat en *Examenbundel* zijn naast elke methode te gebruiken.

Heb je opmerkingen? Meld het ons via vo@thiememeulenhoff.nl

Amersfoort, juli 2014

Hoe werk je met deze Samengevat?

Dit boekje bevat alle stof die je voor je centraal examen (CE) moet kennen. Aan de basis hiervan staat de *Syllabus centraal examen 2017*, uitgegeven door het College van Examens (CvE).

Deel 1 van deze Samengevat is gericht op de Oriëntatiekennis (49 kenmerkende aspecten), deel 2 op de verplichte historische contexten.

Door het CvE is aangekondigd dat ongeveer 35% van de vragen op het CE over de Oriëntatiekennis gaat (deel 1) en 65% van de vragen over de verplichte historische contexten (deel 2). Het CvE houdt in deze percentageverdeling een marge van + of – 7% aan.

Deel 1 (35% van het CE)

In dit deel zijn alle perioden opgenomen die in het CE aan bod komen, verdeeld over de 10 tijdvakken met alle 49 kenmerkende aspecten. Bij ieder kenmerkend aspect geven we voorbeelden van belangrijke personen, gebeurtenissen, ontwikkelingen en documenten. **Deze voorbeelden hoef je niet uit je hoofd te kennen!!** Wel moet je tijdens het CE de kenmerkende aspecten kunnen uitleggen aan de hand van nieuwe contexten en voorbeelden. Je moet dus bij ieder kenmerkend aspect een passend voorbeeld kunnen geven van een persoon, gebeurtenis of document. Daar kunnen de door ons gegeven voorbeelden bij helpen, maar gebruik hiervoor ook je leerboek en de voorbeelden die je van je docent krijgt tijdens de lessen.

Deel 2 (65% van het CE)

Dit deel gaat over de historische contexten die je voor het CE moet kennen. In iedere context worden drie of vier leidende vragen in een beschrijvende tekst uitgelegd. Je moet alle ontwikkelingen, begrippen, personen **en jaartallen** uit de beschrijvende teksten kennen. Bij iedere leidende vraag heeft het CvE enkele voorbeelden geselecteerd. **Deze voorbeelden moet je wel kennen!!** We hebben bij alle verplichte voorbeelden een toelichting geschreven. De jaartallen bij de voorbeelden staan tussen haakjes en hoeven niet gekend te worden.

N.B. De door het CvE voorgeschreven indeling in vijf perioden en tien tijdvakken is gebaseerd op een westers perspectief op de wereldgeschiedenis. Voor de periodisering is uitgegaan van de westers-christelijke jaartelling.

Veel succes bij het voorbereiden van je centraal examen Geschiedenis!

inhoud

Deel 1 De perioden

1	Prehistorie	8
2	Oudheid	12
3	Middeleeuwen	22
4	Vroegmoderne tijd	40
5	Moderne tijd	60

Deel 2 Historische contexten

1	Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1515-1648	96
2	Verlichtingsideeën en de democratische revoluties 1650-1848	109
3	Duitsland 1871-1945	125
4	De Koude Oorlog 1945-1991	142

Bijlage

Overzicht van de kenmerkende aspecten per tijdvak	161
---	-----

Deel 1 De perioden

1 Prehistorie

tijdvak 1: tot 3000 v. Chr. tijd van jagers en boeren

2 Oudheid

tijdvak 2: 3000 v. Chr. - 500 n. Chr. tijd van Grieken en Romeinen

3 Middeleeuwen

tijdvak 3: 500-1000 tijd van monniken en ridders

tijdvak 4: 1000-1500 tijd van steden en staten

4 Vroegmoderne tijd

tijdvak 5: 1500-1600 tijd van ontdekkers en hervormers

tijdvak 6: 1600-1700 tijd van regenten en vorsten

tijdvak 7: 1700-1800 tijd van pruiken en revoluties

5 Moderne tijd

tijdvak 8: 1800-1900 tijd van burgers en stoommachines

tijdvak 9: 1900-1950 tijd van de wereldoorlogen

tijdvak 10: 1950-nu tijd van televisie en computer

1 Prehistorie

De prehistorie of voorgeschiedenis is de periode waarin de eerste mensen zich ontwikkelen tot denkende wezens die op twee benen lopen. Zij ontdekken van alles, zoals het vuur, maar gaan zelf ook dingen uitvinden, zoals het wiel, de ploeg en het maken van vuur. In de loop van de prehistorie gaan de mensen in grotere groepen samenleven. Door de overgang van kleine groepen rondtrekkende jagers en verzamelaars naar steeds grotere groepen landbouwers, die op één plek samenwonen, veranderen de economische verhoudingen en sociale verbanden tussen de mensen.

De prehistorie eindigt wanneer de mens gaat schrijven.

Symbool voor dit tijdvak is een grotschildering van jagers met een (versierde) pot uit de tijd van de boeren.

Tijdvak 1: tijd van jagers en boeren, tot 3000 v. Christus

De belangrijkste ontwikkeling voor de mensen in tijdvak 1 is dat zij van jagers en verzamelaars boeren worden: de landbouwrevolutie.

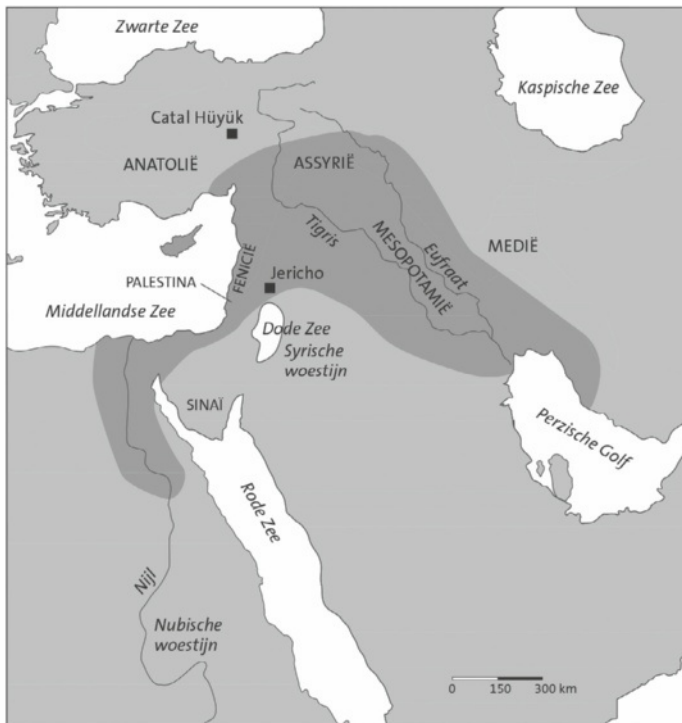
De mens gaat op een vaste plaats wonen, waar zij onder andere potten van aardewerk maken om landbouwproducten in te bewaren.

Kenmerkend aspect 1

De levenswijze van jagers-verzamelaars

Vrijwel alle jagers-verzamelaars leven in kleine groepen als nomaden. Zij trekken rond en komen aan hun voedsel door te jagen, te vissen en noten en vruchten te verzamelen. Zij slapen in bomen en op beschutte plekken, later in tenten en hutten.

voorbeeld	verband met kenmerkend aspect
Werktuigen van jagers: vondsten van stenen pijlpunten en koperen bijlen. Dit maakt duidelijk dat jagers voortdurend bezig zijn geweest hun wapens te verbeteren.	Jagers maken al samengestelde werktuigen, zoals bijlen, speren en pijl en boog, en ontwikkelen technieken, zoals het smelten van koper.
Prehistorische afbeeldingen: vondsten in Europa, Afrika, Australië en Noord-Amerika van oude rotstekeningen en grotschilderingen met prehistorische dieren. De oudste grotschilderingen tot nu toe zijn gevonden in Indonesië en Spanje.	Jagers en verzamelaars verblijven soms in grotten. Het is, door het ontbreken van geschriften, niet bekend waarom zij dieren tekenen of schilderen op plafond en muren.
Jager uit de prehistorie: vondst in 1991 van gletsjerman Ötzi in het Ötztal in de Alpen.	In de maag van Ötzi, die leefde rond 3300 v. Christus, worden zowel vlees- als graanproducten gevonden. Dit betekent dat er een overgangperiode is geweest waarin mensen leven van zowel de jacht als de landbouw.

De vruchtbare halve maan met uitbreiding naar Egypte.

De oudste landbouwgebieden en oudste steden van de wereld liggen, in de vorm van een halve maan, in het Midden-Oosten en Egypte.

Kenmerkend aspect 2

Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen

Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen is geleidelijk gegaan, maar de veranderingen die dit voor de mensheid betekenden zijn zo groot geweest dat er toch gesproken wordt van een landbouwrevolutie.

voorbeeld	verband met kenmerkend aspect
Landbouw is omstreeks 10.000 v. Christus bij toeval ontstaan, maar niet toevallig in eerst het Midden-Oosten en daarna in Egypte.	De aanwezigheid van water, zon en vooral vruchtbare grond, met daarop allerlei wilde granen, zorgen in deze gebieden voor een goed landbouwklimaat.
Het einde van de ijstijd: rond 10.000 v. Christus, heeft tot gevolg dat in Noord-Afrika de Saharawoestijn ontstaat. De mensen trekken weg uit de woestijn en vestigen zich langs de Nijl.	In Egypte ontstaat een landbouwsamenleving die uitgroeit tot een landbouwstedelijke samenleving met een hoge beschaving die indrukwekkende sporen heeft nagelaten (piramiden, tempels, schilderijen, sieraden, gereedschappen en gebruiksvoorwerpen).

Kenmerkend aspect 3

Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen

Dit kenmerkend aspect is gericht op de sociaaleconomische en politieke veranderingen die gepaard gingen met het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen. Dankzij de landbouw kunnen boeren zich vestigen op vaste woonplaatsen. Wanneer de landbouw genoeg oplevert gaan een aantal bewoners zich bezighouden met ambachten, handel, bestuur en godsdienst.

GEVOLG

Sommige dorpen ontwikkelen zich tot een stedelijke landbouwsamenleving met stenen huizen en stadsmuren.

De eerste landbouwstedelijke gemeenschappen (stadstaten) met een agrarisch-urbane samenleving ontstaan in het zuiden van Mesopotamië (tegenwoordig Irak).

voorbeeld	verband met kenmerkend aspect
Jericho: een van de oudste steden ter wereld (ongeveer 8000 v. Christus) ligt in het Midden-Oosten. Gunstig gelegen aan een Oost-Westroute ten noorden van de Dode Zee en bij een waterrijke oase, groeit deze nederzetting uit tot een van de eerste steden met stenen huizen en een stadsmuur.	De oudste steden ter wereld zijn landbouwsamenlevingen, gesticht in de vruchtbare halve maan en gunstig gelegen op bijvoorbeeld een kruispunt van wegen. Stedelijke gemeenschappen, waar een aanzienlijk deel van de bevolking niet meer werkzaam is in de landbouw, ontstaan ook in de halve maan, maar pas rond 3500 v. Christus
De oudste schriften: het spijkerschrift in Mesopotamië en later het hiërogliefenschrift in Egypte, zijn ontstaan in landbouwsamenlevingen die uitgroeien tot de eerste stedelijke gemeenschappen.	De oudste schriften zijn beeldschriften, die verbonden zijn met de ontwikkeling van de landbouw. De eerste geschriften zijn vaak lijstjes over bijvoorbeeld de opbrengsten van de oogst en de verdeling van de grond. Later volgen er geschriften over goden en de eerste verhalen over koningen en farao's.
Nieuwe beroepen: in stedelijke gemeenschappen ontstaan door specialisatie nieuwe beroepen. In deze landbouwstedelijke samenlevingen wordt samenwerken en organiseren belangrijker. De sociale verschillen tussen de mensen worden daardoor groter.	Door voedseloverschotten hoeven niet alle mensen meer op het land te werken. Deze groep ontwikkelt andere beroepen, zoals schrijver, priester of bouwer. De samenleving wordt daardoor complexer en de behoefte aan bestuur en organisatie groter.

Naar een volgende periode Van Prehistorie naar Oudheid

Jagers/verzamelaars
Kleine groepen nomaden

Ontwikkeling landbouw
(gemeenschappen)
Vaste woonplaats

Stedelijke gemeenschappen
Specialisatie in beroepen en
opkomst handel

Voedseloverschot
Innovaties (bijvoorbeeld de ploeg)

Mensen worden afhankelijk van elkaar: grotere sociale verbanden
Beschaving groeit: ontwikkeling godsdienst (polytheïsme) en
wetgeving (bestuur en rechtspraak)

Begin **Oudheid**: kennis en informatie worden op schrift gezet

Tijd van Grieken en Romeinen

2 Oudheid

De Oudheid, ook wel de Klassieke Tijd genoemd, wordt vooral bepaald door de cultuur van de oude Grieken en Romeinen. De Europese en westerse beschaving heeft veel te danken aan de Grieks-Romeinse cultuur, die zich dankzij de Romeinen over een groot deel van Europa heeft verspreid. De Germaanse culturen in Europa hebben zich door de confrontatie met de Grieks-Romeinse cultuur verder kunnen ontwikkelen in Noordwest-Europa.

Enkele voorbeelden zijn de ontwikkeling van het wetenschappelijk denken, de ideeën en ontwikkelingen op het gebied van bestuur en rechtspraak, de bouw-, schilder- en beeldhouwkunst. De invloed van de oude Grieken en Romeinen is tot op de dag van vandaag op vele terreinen merkbaar en op veel plaatsen zichtbaar. De gedachten en werken van Griekse en Romeinse filosofen worden nog altijd bestudeerd en het Grieks en Latijn worden nog altijd onderwezen.

Belangrijk in deze periode is ook het ontstaan van de eerste monotheïstische geloven: het jodendom en van daaruit het christendom. Tegen het einde van de Oudheid, in de 4^e eeuw na Christus, is het christendom de enig toegestane godsdienst in het Romeinse Rijk.

Dit tijdvak wordt gekenmerkt door de ontwikkeling van eerst de Griekse cultuur, symbolisch weergegeven met een Griekse tempel en daarna de Romeinse cultuur, weergegeven door een Romeinse inscriptie in Latijnse letters.

Tijdvak 2: tijd van Grieken en Romeinen, 3000 v. Christus – 500 na Christus

In de prehistorie verspreidt de landbouw zich vanuit het Midden-Oosten naar het vasteland van Europa, als eerste in Griekenland rond 6000 v. Christus.

GEVOLG In Griekenland ontstaan diverse landbouwsamenlevingen die uitgroeien tot stedelijke gemeenschappen. In deze zogeheten stadstaten, ook wel poleis (enkelvoud polis) genoemd, staan filosofie en wetenschap in hoog aanzien en komen ideeën over burgerschap en politiek tot ontwikkeling.

- GEVOLG**
- Cultuur komt tot bloei in de Griekse stadstaten, die ieder een eigen bestuur, eigen wetten en een eigen leger hebben.
 - Er ontstaan verschillende politieke bestuursvormen in de stadstaten, zoals monarchie, aristocratie en democratie.

Door verhuizingen van Grieken verspreidt de Griekse cultuur zich naar Zuid-Italië, Sicilië en de kust van Klein-Azië.

Kenmerkend aspect 4

De ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat

De oude Grieken geloven in meerdere goden (polytheïsme), maar dit weerhoudt ze er niet van grote waarde te hechten aan het verstandelijk beredeneren. In navolging van filosofen uit Klein Azië ontwikkelen de Grieken een ‘liefde voor de waarheid’.

- GEVOLG
- Talrijke filosofen en geleerden houden zich bezig met onderzoek op het gebied van wiskunde, natuurkunde en geneeskunde.
- GEVOLG
- Diverse Griekse wetenschappers, zoals Archimedes en Pythagoras hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan het wetenschappelijk denken.
- Ook op het gebied van politiek en burgerschap ontwikkelen de Grieken vele ideeën en theorieën.
- GEVOLG
- Verschillende vormen van politiek bestuur ontstaan in de poleis. Soms verandert het bestuur in de loop van de tijd in een polis. Athene bijvoorbeeld, de grootste en een van de invloedrijkste poleis van Griekenland, heeft achtereenvolgens een monarchie, een aristocratie, een tirannie en een democratie als bestuursvorm.
- In dit kenmerkend aspect wordt bij het denken over burgerschap en politiek met name bedoeld op de democratie in Athene. Het gaat hierbij niet om uitvoerige kennis van alle instellingen.

voorbeeld	verband met kenmerkend aspect
Filosoof Aristoteles over de wetenschap: ‘De mens werd eerst tot de beoefening van de wetenschap gebracht door de verwondering; dit geldt trouwens nu nog. Eerst verwondert hij zich over de meest voor de hand liggende problemen. Nadien verbaast hij zich geleidelijk over grotere raadsels, als de verschijnselen van de maan en van de zon, en de oorsprong van het heelal. Wie echter verbaasd is en vragen stelt, is overtuigd van zijn eigen onwetendheid. Als derhalve de mens zijn aandacht besteedde aan de wetenschap om uit zijn onwetendheid te geraken, dan is het ook duidelijk dat hij streefde naar kennis omwille van de kennis zelf, en niet uit nuttigheidsoverwegingen’.	Aristoteles, een leerling van Plato, heeft zich tijdens zijn leven (384-344 v. Christus) onder andere verdiept in de logica en de ideale inrichting van de staat. In Athene richt hij een eigen school op: het Lyceum, waar de ontwikkeling van wetenschap en politiek centraal staan. Wetenschap moet volgens Aristoteles altijd beginnen met observeren, nauwkeurig beschrijven en daarna verklaren. Tot aan het einde van de Middeleeuwen is Aristoteles een van de meest invloedrijke filosofen op het gebied van wetenschappelijk denken.

vervolg voorbeeld

Het ostracisme of 'schervengericht' was in de 5^e eeuw v. Christus onderdeel van de Atheense democratie. Bij opgravingen zijn vele duizenden scherven teruggevonden. Bekendste slachtoffer van het ostracisme is generaal Themistokles, de held van de Perzische oorlogen. Op onderstaande scherven zie je dat de naam Themistokles het vaakst voorkomt. Opvallend is wel dat het handschrift vaak hetzelfde is.

*Ostracisme of
'schervengericht'*

vervolg verband met kenmerkend aspect

In de oudste democratie van de wereld bestaat de gewoonte dat een Atheens burger die te veel macht dreigt te krijgen, voor tien jaar verbannen wordt uit Athene. Om te stemmen maken de Atheners gebruik van scherven van potten, waarop ze een naam krassen. De man die de meeste stemmen krijgt wordt verbannen. Dit 'schervengericht', waarbij alleen Atheense mannen die het burgerschap hebben mogen stemmen, maakt duidelijk dat de Atheners nadenken over de positie en macht van individuele burgers en de werking van de democratie. Vrouwen, immigranten en slaven worden niet tot de burgers gerekend en hebben daardoor geen stemrecht.

Kenmerkend aspect 5**De klassieke vormtaal van de Grieks-Romeinse cultuur**

Wanneer de Romeinen Griekenland veroveren zijn zij onder de indruk van de Griekse cultuur. Griekse beelden worden als oorlogsbuit meegenomen naar Rome.

GEVOLG De Romeinen nemen veel over van de Grieken en velen van hen worden meegenomen naar Rome en Italië om daar te werken (architecten, beeldhouwers, schilders, medici, leraren Grieks enz.)

GEVOLG Er ontstaat een nieuwe Grieks-Romeinse cultuur, die door de uitbreiding van het Romeinse Rijk verspreid wordt in Europa, met name via bouwkunst en beeldhouwkunst.

Capitool in Washington (Verenigde Staten)

voorbeeld	verband met kenmerkend aspect
Parlementsgebouw: in het Capitool in Washington vergadert de Amerikaanse volksvertegenwoordiging. De bouw van het Capitool begon na de onafhankelijkheidsoorlog tegen de Engelsen eind 18^e eeuw. De bouwstijl verwijst naar de Grieks-Romeinse cultuur als eerbetoon aan de grondleggers van de eerste democratie in de geschiedenis: de Atheense democratie.	Het Capitool met zijn zuilen (Griekse cultuur) en koepel (Romeinse cultuur) is, net als het Witte Huis van de Amerikaanse president, qua bouwstijl een voorbeeld van neoclassicisme. De Amerikanen vinden het belangrijk om duidelijk te maken dat de westerse beschaving en democratie zijn oorsprong vinden in de klassieke oudheid.
Griekse invloed: tekst op een grafsteen van een Romein: 'Marcus Damatius Urbanus leefde 22 jaar en 7 maanden. Hij had zich op het hoogste niveau bekwaamd in kunsten en wetenschappen en hij had grondig de literatuur van beide talen bestudeerd' Bron: Inscriptiones Latinae Selectae	In het Romeinse Rijk is het Grieks wat in de 17^e / 18^e eeuw het Frans is voor de toenmalige elite in Europa. Het is om die reden dat de tweetaligheid van zoon Marcus vol trots op zijn grafsteen wordt vermeld. De invloed van het Grieks is dus op velerlei manieren terug te vinden in het Romeinse Rijk.

Kenmerkend aspect 6

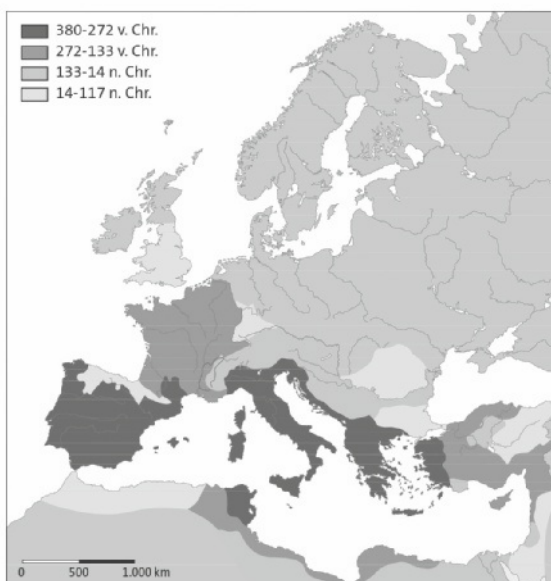
De groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidt

VERANDERING

Door de groei van het Romeinse Rijk worden de volkeren in Europa beïnvloed door de Grieks-Romeinse cultuur (en soms ook andersom).

GEVOLG

De hoogontwikkelde Grieks-Romeinse beschaving verspreidt zich over Europa.

Op de kaart is de enorme groei van het Romeinse imperium zichtbaar. Door de imperialistische veroveringsoorlogen van de Romeinen verspreidt de Grieks-Romeinse cultuur zich over Noordwest-Europa en het gebied rond de Middellandse Zee.

Amfitheater in het plaatsje Drevant in Frankrijk.

voorbeeld

Romeinse invloed: door heel Europa zijn er tegenwoordig nog sporen te zien uit de tijd van de Romeinen, zoals dit amfitheater in Drevant, een dorp in het midden van Frankrijk. Hier werden in de Romeinse tijd gladiatorengevechten gehouden, waar in de buurt gelegerde Romeinse soldaten en burgers uit de streek naar kwamen kijken. Naast het amfitheater zijn nog de restanten van een badhuis en een grote tempel gevonden.

verband met kenmerkend aspect

In het Romeinse Rijk zijn in de loop van de tijd meer dan 200 amfitheaters gebouwd. Vele van deze theaters zijn vervallen of helemaal verdwenen. De bouw van zoveel theaters maakt nog eens duidelijk dat de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa heeft verspreid. Romeinse legeronderdelen brachten daarnaast diverse voorwerpen en technieken mee, die de Europese cultuur tot in de verste uithoeken van het Romeinse Rijk hebben beïnvloed.

Schrijffles: de eerste twee regels op onderstaand schrijftafeltje heeft de leraar als voorbeeld opgeschreven. De eerste regel is van een Griekse dichter. De scholier heeft de regels twee keer overgeschreven. Er staat:

- eerste regel: van een wijs man moet je een advies overnemen;
- tweede regel: het is niet verstandig zonder meer op al je vrienden te vertrouwen.

Het schrijftafeltje met de in het Grieks geschreven regels is gevonden in Engeland. Opnieuw een bewijs hoe, ook in de buitengebieden van het Romeinse Rijk, de invloed van de Grieks-Romeinse cultuur merkbaar was.

Schrijftafeltje van een schooljongen in het Romeinse Rijk.

Kenmerkend aspect 7

De confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa

De meeste Romeinen hebben geen hoge dunk van de Germaanse cultuur. De Romeinen zijn wel onder de indruk van de dapperheid van de Germanen in de strijd. In het algemeen kijken de Germanen wel op tegen de Romeinse cultuur.

GEVOLG De Germaanse cultuur wordt sterk beïnvloed door de Grieks-Romeinse cultuur.

GEVOLG De Romeinse overheersing en romanisering betekent veel voor de latere bloei en ontwikkeling in de gebieden in het noorden. In de Nederlandse gebieden bijvoorbeeld hebben de Romeinen als eersten wegen aangelegd, kanalen gegraven en dijken gebouwd. In de late oudheid dringen vanuit het noorden Germaans-sprekende groepen door in het Romeinse Rijk. Op termijn leidt dit tot het uiteenvallen van het westerse deel van dat rijk in een aantal Germaanse staten. Sommige van deze staten zijn heel duidelijk erfgenamen van de Grieks-Romeinse cultuur, in andere is het Germaanse element dominanter.

voorbeeld	verband met kenmerkend aspect
De Romeinse consul en historicus Tacitus schrijft in de 1^e eeuw na Christus over de Germanen: 'wanneer zij niet ten strijde trekken brengen zij een klein deel van de dag door met jagen, het grootste deel met ledigheid, zich overgevend aan slapen en eten. De moedigsten en oorlogszuchtigsten doen helemaal niets; zij laten de zorg voor huis en haard en akkers over aan de vrouwen, de grijsaards en de zwakkeren uit de familie ...'	De Germaanse volksstammen kennen geen steden zoals bij de Romeinen. Zij wonen in dorpen waarover Tacitus schrijft: '... hun dorpen leggen zij niet aan zoals wij met verbonden en aan elkaar grenzende gebouwen ... zij kennen zelfs het gebruik van hard steen of dakpannen niet; voor alle doeleinden gebruiken zij onbehouwen timmerhout, zonder voorkomen of smaak'. Het is niet verwonderlijk dat de Romeinen, met hun indrukwekkende steden, niet onder de indruk zijn van de Germaanse cultuur.
De Bataafse opstand (69-70 na Christus) staat onder leiding van Julius Civilus, een Bataaf die het Romeinse burgerrecht heeft gekregen. De Bataven zijn aanvankelijk bondgenoten van de Romeinen. Zij verdedigen de Romeinse noordgrens tegen invallen van andere Germaanse stammen. De spanningen beginnen als Julius Civilus, tegen zijn zin, betrokken raakt in de strijd om de opvolging van keizer Nero, die in 68 zelfmoord pleegt. Julius Civilus wordt beschuldigd van verraad, omdat hij weigert met een van de kandidaten voor het keizerschap op te trekken naar Rome. Julius Civilus is in zijn eer aangetast en begint in 69 een opstand tegen de Romeinen. De Bataven zijn sterke strijders en met steun van	De Bataafse opstand laat aan de ene kant zien dat de Germaanse stammen en Romeinen jarenlang als goede bondgenoten samenleven binnen het Romeinse Rijk, maar aan de andere kant dat de Germanen niet onvoorwaardelijk trouw zijn aan het Romeinse bestuur. Dit blijkt nog duidelijker vanaf de 3^e eeuw na Christus wanneer Germaanse stammen al plunderend het verzwakte Romeinse Rijk binnendringen en daar eigen rijkjes beginnen te stichten. In de Nederlandse geschiedenis worden de Bataven of Batavieren gezien als voorouders van de Hollanders, die voor hun vrijheid de strijd durven aan te gaan met het machtige Rome. De naam wordt daarom later nog weleens eervol

vervolg voorbeeld	vervolg verband met kenmerkend aspect
enkele stammen in het noorden behalen ze grote overwinningen op de Romeinen. Bijna alle Romeinse grensforten, van de Noordzee tot Keulen worden aangevallen. Pas in 70 wordt de Bataafse opstand door een omvangrijk Romeins leger neergeslagen. De Bataven worden daarna weer gewoon bondgenoten van de Romeinen.	gebruikt, bijvoorbeeld als naam voor de nieuwe hoofdstad van Nederlands-Indië: Batavia en voor de periode van de Bataafse Republiek (1795-1806).
Julius Caesar schrijft over de Belgen: ‘Gallië bestaat in zijn geheel uit drie delen, waarvan de Belgen er één bewonen, de Aquitaniërs een ander, het derde degenen die in hun eigen taal “Kelten”, in de onze Galliërs heten. Allen verschillen onderling in taal, instellingen en wetten. Onder hen allen zijn de Belgen de dappersten, omdat zij het verst verwijderd zijn van de beschaving en cultuur der Romeinse provincie, de kooplui hen slechts zeer zelden bezoeken en er bijna geen artikelen invoeren die de verwijfing in de hand werken, en omdat zij de naaste burens zijn van de Germanen, die over de Rijn wonen en met wie zij voortdurend oorlog voeren.’	Julius Caesar verovert Gallië en heeft daar ook een boek over geschreven. Het beeld van de Belgen en Germanen boven de Rijn komt overeen met het beeld van de Romeinse historicus Tacitus. Germanen zijn in de ogen van de Romeinen barbaren. Romeinen, Galliërs en Germanen hebben op verschillende manieren contact met elkaar, zoals bijvoorbeeld door middel van handel. Germanen ruilen huiden tegen wijn, aardewerk, sieraden, gouden en zilveren munten.

Kenmerkend aspect 8

De ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten

VERANDERING

De joden zijn het eerste volk die geloven in het bestaan van maar één god: Jahweh. Onder koning David (rond 1000 v. Christus) wordt Jeruzalem de hoofdstad van het joodse rijk. Volgens het geloof van de joden heeft Jahweh dit land aan de joden beloofd. In Jeruzalem bouwen de joden de eerste tempel ter ere van Jahweh. Het jodendom is dus de oudste monotheïstische godsdienst ter wereld. Het christendom is voortgekomen uit het jodendom en wordt uiteindelijk staatsgodsdienst in het Romeinse Rijk.

GEVOLG

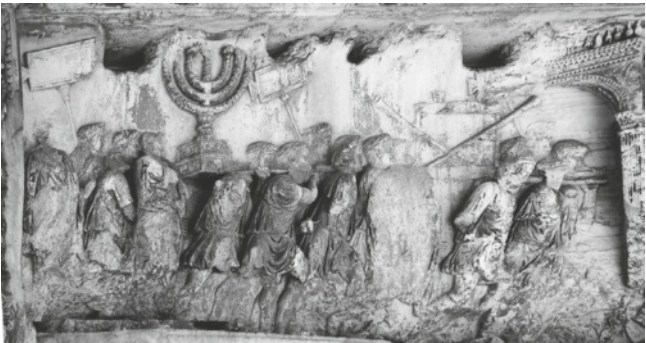
Beide godsdiensten hebben daardoor veel overeenkomsten, maar ook verschillen.

GEVOLG

De verschillen hebben in de loop van de geschiedenis geregeld tot grote spanningen en gewelddadige conflicten tussen joden en christenen geleid.

De islam ontstaat later. Naast tijden van harmonie en goede samenwerking zijn er geregeld gewapende conflicten geweest tussen de drie, elkaar beconcurrerende, monotheïstische godsdiensten.

Kenmerken	Jodendom	Christendom	Islam
Ontstaan	15 ^e eeuw v. Christus	1 ^e eeuw na Christus	7 ^e eeuw na Christus
God	Jahweh	God	Allah
Belangrijkste profeet	Mozes	Jezus	Mohammed
Heilig boek	Tenach	Bijbel	Koran
Regels	Thora en Tien geboden	Tien geboden	Vijf Zulen

Detail van de triomfboog van keizer Titus in Rome. Soldaten van het Romeinse leger roven kostbare joodse schatten, zoals de zevenarmige kandelaar, uit de tempel van Jeruzalem. De reliëfs op de boog zijn bedoeld als eerbetoon aan Titus en zijn vader voor het onderdrukken van de Joodse opstand (66-70), waarbij zowel de tempel als de stad Jeruzalem verwoest worden.

voorbeeld	verband met kenmerkend aspect
Joodse diaspora: in de 6^e eeuw v. Christus wordt Jeruzalem verwoest door de Babyloniërs en worden veel joden weggevoerd naar Babylon. In deze periode, die de joden diaspora (verstrooiing) noemen, ontstaat het geloof dat Jahweh, speciaal voor het joodse volk, een messias zou sturen die het joodse volk zou bevrijden van zijn onderdrukkers. In de 1^e eeuw na Christus wordt het gebied waar veel joden naar waren teruggekeerd, Judea, door de Romeinen ingelijfd. In 66 na Christus komen de joden in opstand tegen de Romeinse overheersing. De jarenlange opstand wordt hard neergeslagen. De tempel van Jeruzalem en de stad worden verwoest. Begin 2^e eeuw komen de joden opnieuw in opstand. De Romeinen slaan ook die opstand neer en verklaren Jeruzalem daarna tot verboden	Aan het begin van de 1^e eeuw wordt de historische figuur Jezus geboren, die door zijn preken en handelingen steeds meer aanhangers krijgt. Een onbekend aantal volgelingen zien Jezus als de door Jahweh beloofde messias, maar na zijn arrestatie en ter dood veroordeling aan het kruis zijn er twijfels. Een minderheid blijft geloven in Jezus als de messias en zij krijgen steun van Paulus, een jood met Romeins burgerrecht. Paulus beweert: ‘Wie in hem gelooft zal niet sterven, maar eeuwig leven’. God heeft volgens Paulus zijn zoon Jezus gestuurd om de mensheid te verlossen. Het geloof in een leven na de dood, de nadruk op verdraagzaamheid en een God die alle (!) mensen lief heeft, slaan enorm aan en het christendom krijgt steeds meer volgelingen.

vervolg voorbeeld	vervolg verband met kenmerkend aspect
gebied voor de joden en wijzigden de naam Judea in Palestina. Zonder eigen land zwerven veel joden uit over Europa en de rest van de wereld. Deze situatie, een volk zonder land, zou na de Tweede Wereldoorlog veranderen door de stichting van de staat Israël. Dit betekende niet het begin van een periode van vrede, want de staat Israël wordt door veel Arabische staten niet erkend.	De joden erkennen Jezus Christus niet als messias. Zij geloven dat Jahweh een speciaal voor het joodse volk bestemde messias zal sturen om hen te verlossen. Gevolg is dat de volgelingen van Jezus zich als christenen afsplitsen van de joodse kerk. Het conflict jodendom-christendom is hiermee geboren.
Vervolging van christenen: verslag van een tijdgenoot over de laatste grote christenvervolging onder keizer Diocletianus (284-305). ‘Toen Diocletianus zich in het oosten bevond, wilde hij volgens oud heidens gebruik de toekomst laten voorspellen uit de lever van geofferde dieren. Toen geschiedde het dat enige van zijn dienaars, die christenen waren een kruis sloegen, terwijl zij de offers moesten bijwonen. De heidense priesters konden nu uit de ingewanden van de offerdieren niets te weten komen en schoven ... de schuld aan het mislukken van het offer op de aanwezige christenen. Diocletianus beval dadelijk toornig dat alle in het paleis aanwezigen aan het offer moesten deelnemen en wie weigerde zou stokslagen krijgen.’ Opgestoot door zijn naaste medewerkers uitte de woede van de keizer zich later, volgens het verslag, tegen alle christenen in het rijk: ‘Priesters en kerkdienaars werden gegrepen en zonder enig bewijs ter dood veroordeeld. Zonder te letten op leeftijd en geslacht werden de christenen bij troepen verbrand. Wie tot de dienaren in het paleis behoorde, liet de keizer met molenstenen om de hals in de zee werpen.’	Romeinen zijn verdraagzaam tegenover andere geloofsovertuigingen, zolang deze hun rituelen zoals het offeren en het respecteren van de staatsgoden en de keizer eerbiedigen. De christenen weigeren dit en worden daarom lange tijd vervolgd. De christenen zijn desondanks niet van plan hun geloof in één God op te geven. De vervolgingen leiden zelfs tot groei van het christendom, omdat de christenen die voor hun geloof sterven veel indruk maken en als martelaren worden gezien. Begin 4e eeuw komt er door de bekering van keizer Constantijn godsdienstvrijheid in het Romeinse Rijk. Eind 4e eeuw verbiedt keizer Theodosius de heidense erediensten, dus ook de verering van de Romeinse goden. Tempels worden gesloten en het christendom wordt staatsgodsdienst. Hier zal in Europa eeuwenlang geen verandering meer in komen. Het christendom ontwikkelt zich tot de grootste wereldgodsdienst.

Naar een volgende periode

Van Oudheid naar Middeleeuwen

Bloeitijd van de
Griekse cultuur

→ Griekenland veroverd door de Romeinen

Verspreiding cultuur
over Europa

← Bloeitijd van de Grieks-Romeinse cultuur
in het Romeinse Rijk

Splitsing Romeinse Rijk in
westelijk en oostelijk deel

→ West-Romeinse Rijk heeft steeds grotere
binnenlandse en buitenlandse
problemen

Verval en ineenstorting van
het West-Romeinse Rijk

← Volksverhuizingen van Hunnen en
Germanen

Begin van een nieuwe periode: **de Middeleeuwen**

Op de plek van het verdwenen West-Romeinse Rijk ontstaan nieuwe Germaanse Rijken
Christendom breidt zich uit over Europa

Tijd van monniken en ridders

3 Middeleeuwen

De Middeleeuwen danken hun naam aan de negatieve gedachte dat de eeuwen ervoor en erna veel interessanter en waardevoller zijn geweest voor de ontwikkeling van de Europese samenleving. De Middeleeuwen werden lange tijd gezien als een periode tussen de indrukwekkende Grieks-Romeinse cultuur en de wedergeboorte daarvan rond 1500 tijdens de Renaissance. Alsof de Middeleeuwen een hinderlijke onderbreking – the dark ages – vormen in de ontwikkeling van Europa.

De moderne geschiedenis heeft ons het besef gebracht dat de Middeleeuwen wel degelijk een heel eigen waarde en betekenis hebben in het verhaal van Europa.

Waar in de rijken van de Merovingers en de Karolingers al in de vroege Middeleeuwen een levendige hofcultuur ontstaat, zien we in de late Middeleeuwen de Italiaanse stadstaten voorop lopen in de ontwikkeling van nieuwe filosofische, politieke en artistieke stromingen. Zo laat Europa tijdens de Middeleeuwen een boeiende diversiteit aan ontwikkelingen en culturen zien die door de term 'Middeleeuwen' ruim tekort wordt gedaan.

In het tijdvaksymbool zie je een vroegmiddeleeuwse ridderhelm met op de achtergrond een romaanse zuil van een middeleeuwse kloostergang. In de kloosters hielden de monniken zich onder meer bezig met de verspreiding van het christendom.

Tijdvak 3: tijd van monniken en ridders, 500-1000

De vroege Middeleeuwen: na het uiteenvallen van het machtige Romeinse Rijk breekt in Europa een tijd aan waarin steden en wegen verdwijnen en de handel tot stilstand komt. Toch kent de periode machtige vorsten, zoals Karel de Grote, een indrukwekkende verspreiding van het christendom over Europa en de opkomst van een nieuwe wereldgodsdienst: de islam. De geestelijkheid en de adel bezetten de belangrijke posities in de samenleving. De boeren zoeken ondertussen naar nieuwe manieren om te overleven in een ruwe, barbaarse tijd. Diverse volksstammen razen plunderend en veroverend door Europa. Vikingen en de Noormannen zorgen voor veel chaos en vernielingen. Er is praktisch geen geldverkeer en nauwelijks sprake van bevolkingsgroei.

Kenmerkend aspect 9

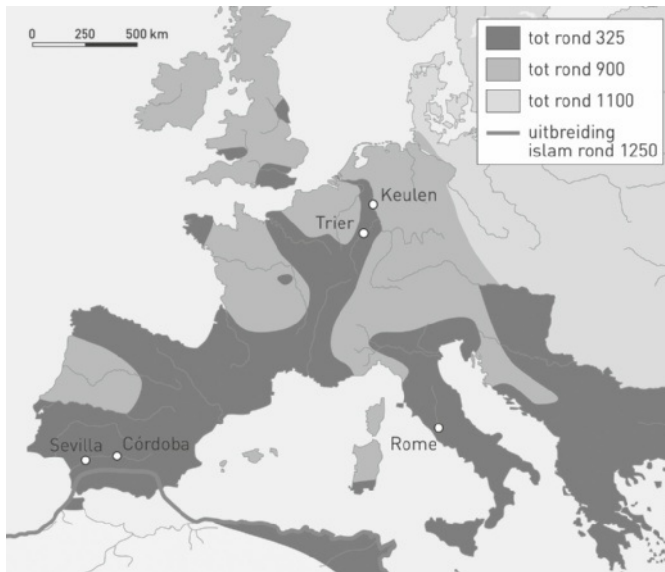
De verspreiding van het christendom in geheel Europa

OORZAAK Keizer Theodosius I maakt aan het eind van de 4^e eeuw het christelijk geloof staatsgodsdienst in het Romeinse Rijk.

GEVOLG Hoewel het West-Romeinse Rijk niet lang daarna uiteenvalt, behoudt het christendom haar kracht.

REDEN Het wordt door diverse vorsten en geestelijken gebruikt als middel om eenheid te creëren: een gemeenschappelijk geloof zorgt voor meer saamhorigheid en minder onderlinge conflicten.

GEVOLG Adel en christelijke geestelijken werken nauw samen op bestuurs-, economisch en levensbeschouwelijk gebied.
Kloosters spelen een grote rol in het dagelijks leven en zijn centra van onderwijs en cultuur.

De verspreiding van het christendom.

voorbeeld	verband met kenmerkend aspect
Koning Clovis: na de val van het Romeinse Rijk is de Frankische koning Clovis de eerste sterke barbaar die een groot rijk in Noord-Europa in handen weet te krijgen. In 496 laat hij zich dopen en bekeert zich zo tot het christendom. Hoewel hij het geloof ongetwijfeld zeer serieus neemt, is dit niet de belangrijkste reden waarom Clovis zich bekeert. Hij wil vooral eensgezindheid binnen de grenzen van zijn rijk.	Clovis wil de godsdienstige en culturele verschillen tussen zijn Frankische stamgenoten en de Gallisch-Romeinse bevolking binnen zijn Frankische Rijk verenigen. Deze laatste bevolkingsgroep komt voort uit de Romeinse cultuur en is al voor een groot deel christelijk. Clovis hoopt dat zijn stamgenoten hem volgen naar het christendom en daardoor de saamhorigheid en eenheid binnen zijn rijk te vergroten.

vervolg voorbeeld

Missionarissen bij de Friezen: de Britse missionaris Willibrord (658-739) maakt de oversteek naar het vaste land van Europa om de Friezen, het Germaanse volk dat woont in een groot deel van het huidige Nederland, te bekeren tot het christendom. Willibrord krijgt hulp van een andere Britse monnik, Bonifatius (672-754). Na een lange en succesvolle carrière als missionaris eindigt Bonifatius' leven brutaal wanneer hij bij Dokkum door een stel roofzuchtige Friezen wordt vermoord. Willibrord brengt zijn oude dag door in het klooster van Echternach in het huidige Luxemburg, dan al een enorm complex met veel grondbezit en economische invloed.

vervolg verband met kenmerkend aspect

Willibrord volgt in zijn werk de aanwijzingen vanuit Rome: geen heidense tempels verwoesten, alleen de afgodsbeelden, en geef de heidense feestdagen een nieuwe, christelijke betekenis. Ook Bonifatius volgt het advies van de paus en de bisschoppen op: probeer de heidenen te overtuigen met woorden, niet met wapens. Het werk van de missionarissen verloopt voorspoedig, al houden ze zich niet altijd aan de vredelievende adviezen van hun opdrachtgevers. Bonifatius doet zijn best om het christelijke geloof ook bestuurlijk stevig in het zadel te zetten. Er worden kloosters opgericht en regelmatig bijeenkomsten – concilies – van kerkelijk leiders in het gebied georganiseerd.

De Abdij van Fontenay: de Frankische koningen willen hun geloof in God graag verstevigen door het oprichten van kloosters. Ze geven de kloosters veel grond in bezit, in ruil waarvoor de monniken bidden voor de veiligheid en de zielenheil van de schenker. Een beroemd klooster is de Abdij van Fontenay in het huidige Frankrijk (Bourgondië). Hoewel de orde al in 1118 wordt opgericht en de eerste gebouwen uit die tijd stammen, is het ook tegenwoordig nog een indrukwekkend bouwwerk waaraan de machtige status in het verleden duidelijk is af te lezen.

Kloosters spelen niet alleen een belangrijke rol in de verspreiding en verankering van het christelijk geloof. Ook zijn de monniken de beschermers van de klassieke cultuur, de kloosterscholen zijn bij uitstek de beschermers van de kennis en literatuur uit de Oudheid. Veel klassieke werken worden in de kloosters overgeschreven, aangevuld met prachtige illustraties en versieringen. Met recht monnikenwerk...

De doop van de Frankische koning Clovis.

Kenmerkend aspect 10

Het ontstaan en de verspreiding van de islam

In diverse visioenen openbaart Allah (God) zich aan de profeet Mohammed (ca. 570-632), een handelaar uit Mekka die naar Medina is gevlucht. De boodschappen van Allah worden na Mohammeds dood vastgelegd in de 114 soera's van de Koran.

VERANDERING

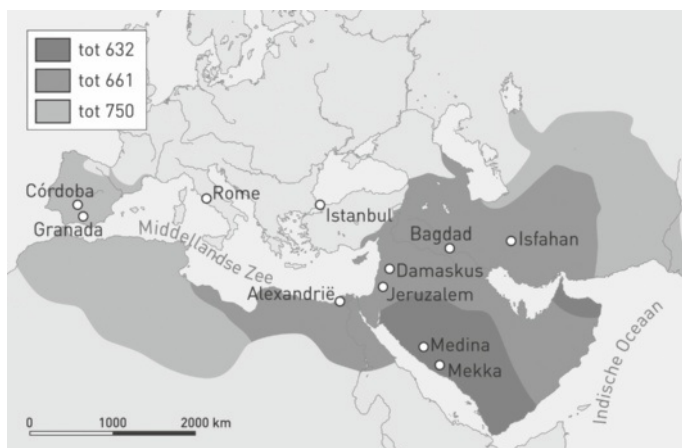
Aan het begin van de 7e eeuw is Mohammed erin geslaagd een groot deel van de Arabische wereld te verenigen in een nieuw geloof, de islam.

Net als het christen- en jodendom kent de islam slechts één almachtige god en een heilig boek. In minder dan 100 jaar zijn Noord-Afrika, het Midden-Oosten en grote delen van Azië veroverd door de islamitische Arabieren.

ORZAAK

De snelheid van de veroveringen heeft meerdere oorzaken:

- de oorlogen die het Byzantijnse rijk en het Perzische rijk in hun greep hebben, waardoor ze weinig kracht overhouden om zich tegen de Arabieren te verdedigen.
- de Djihad (Jihad), de religieuze verplichting die islamieten hebben om 'zich in te spannen om het geloof te verbreiden en goede werken te doen'.
- de volbloed Arabische paarden, wier kracht en snelheid ervoor zorgen dat grote afstanden in korte tijd worden afgelegd.

Verspreiding van de islam.

voorbeeld	verband met kenmerkend aspect
Mohammeds opvolgers, de kaliefen: de volgelingen van Mohammed kiezen Aboe Bakr, een schoonvader van Mohammed, tot zijn wereldlijke en geestelijke opvolger en noemen hem kalief (= opvolger). Na twee jaar wordt een andere schoonvader van Mohammed kalief. Deze kalief Omar staat aan de basis van het	Mohammed overlijdt in 632 in Mekka. Zijn volgelingen willen de eenheid die de overtuiging van Mohammed heeft gebracht in de Arabische wereld vasthouden en uitbreiden. In 644, het jaar waarin Kalief Omar wordt vermoord, houden zijn legers Syrië, Jeruzalem, Palestina, Egypte, Tunesië en grote delen van het Perzische rijk bezet. Niet snel daarna

examenbundels

- zelfstandig voorbereiden op het examen
- examen voorbereiden op basis van persoonlijk studieadvies
- stapsgewijs toewerken naar het examenniveau
- oefenen met recente examens

vwo Duits
vwo Engels
vwo Frans
vwo Nederlands
vwo biologie
vwo natuurkunde
vwo scheikunde
vwo wiskunde A
vwo wiskunde B
vwo wiskunde C
vwo aardrijkskunde
vwo economie
vwo geschiedenis
vwo M&O
vwo maatschappijwetenschappen
h/v Nederlands 3F / 4F

examenbundel + samengevat = jouw succesformule

samengevat

- schematisch overzicht van alle examenstof
- beknopte en heldere uitleg
- snel en overzichtelijk door te nemen en te herhalen
- het perfecte uittreksel

vwo biologie	978-90-06-07377-5
vwo natuurkunde	978-90-06-07380-5
vwo scheikunde	978-90-06-07381-2
vwo wiskunde A	978-90-06-07382-9
vwo wiskunde B	978-90-06-07383-6
vwo wiskunde C	978-90-06-07384-3
vwo aardrijkskunde	978-90-06-08045-2
vwo geschiedenis	978-90-06-08047-6
vwo economie	978-90-06-07875-6
vwo M&O	978-90-06-07379-9
h/v Nederlands 3F / 4F	978-90-06-07999-9
h/v rekenen 3F	978-90-06-07447-5

